

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ЖУРНАЛІСТИКИ ТА ФІЛОЛОГІЇ

**ХІІІ Всеукраїнська
науково-практична конференція**

**ЖУРНАЛІСТСЬКА ОСВІТА
В УКРАЇНІ:
СВІТОВІ ПРОФЕСІЙНІ СТАНДАРТИ**

Суми, 11-12 травня 2017 р.

генерування ідей, творча робота з текстами, продукування метафор, вибір синонімів та антонімів, робота з лексичним матеріалом, написання творів з певними обмеженнями.

Список літератури

1. Антонова О.Є. Інтелектуальні здібності у структурі обдарованості особистості // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика: зб. наук. пр. – Випуск 5 // І.С. Волощук (головний редактор) та інші. – К. : інформаційні системи, 2011. – С. 137-144.
2. Антонова О.Є. Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки / О.Є. Антонова // Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 14-41.
3. Березина Т.Н. Интеллект и креативность / Т.Н. Березина. – Эдип, 2008. – № 3. – С. 92-101.
4. Бурлачук Л., Вельбрехт О. Зв'язок креативності з інтелектом в структурі загальної обдарованості / Л. Бурлачук, О. Вельбрехт // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Психологія, педагогіка, соціальна робота. – 2010. № 1. – С. 15-18
5. Виды сред в образовании. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://courses.urc.ac.ru/eng/u7-9.html>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН І МОРАЛЬНІ ПЕРЕКОНАННЯ С. ЄФРЕМОВА В АТМОСФЕРІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТЕРОРУ (НА МАТЕРІАЛІ «ЩОДЕННИКІВ»)

Ганна Калантаєвська
к. ф. н., доцент СумДУ

У статті досліджуються морально-етичні переконання С. Єфремова, його оцінки суспільному занепадові, духовній деградації сучасників на тлі більшовицького терору і особистого психологічного стану.

Ключові слова: моральні принципи, самохарактеристики, християнські цінності.

S. EFREMOV'S PSYCHOLOGICAL STATE AND MORAL BELIEFS AT THE ATMOSPHERE OF BOLSHEVIK TERROR (on the material of «Journals»)

Ganna Kalantaevs'ka
associate professor, Sumy State University

The article considers the moral and ethical beliefs of S. Efremov, his evaluation of social decay, spiritual degradation of his contemporaries on the background of bolshevik terror, and his personal psychological state.

Key words: moral principle, self-characteristics, Christianity values.

В умовах усунення від активної наукової роботи, громадської діяльності, видавничо-редакторської праці, відкритої публіцистичної творчості в середині 20-х років ХХ ст. С. Єфремов звернувся до написання щоденників – дуже ризикованої справи, яка, проте, дала

йому можливість широко презентувати суспільні настрої, морально-етичний занепад, охарактеризувати себе самого, свій емоційно-психологічний стан на тлі атмосфери розчарування, депресії, страху, висловити особистий погляд на «диявольські гримаси» нових часів.

Більшість науковців, які досліджували професійний доробок літературознавця і публіциста С. Єфремова, зокрема П. Одарченко, Ю. Шерех, Ю. Бойко, Б. Антоненко-Давидович та інші здебільшого звертали увагу на його політичні переконання, духовну спадкоємність із попередниками, на заслуги перед національною культурою і наукою, на його шевченкознавчі студії тощо. Проте необхідно зосередитись на поглибленому вивченні щоденників С. Єфремова, які сьогодні вже є предметом досліджень Е. Соловей, М. Цимбалюка, Л. Масенко, А. Балабольшенка, М. Чернописьского та інших науковців, які звернули увагу на відображення літературної і суспільної доби у щоденних записах, на баченні публіцистом окремих історичних постатей, на сприйнятті матеріалів щоденника як історичного й філологічного джерела тощо. Проте такий аспект, як морально-етичні переконання С. Єфремова і його внутрішній стан, сьогодні вивчений недостатньо, тому *актуальність* нашої статті полягає в необхідності посилювати в сучасному суспільстві прагнення до справедливості, шляхетності думок і вчинків, нетерпимості до духовного і морального занепаду. Через те важливо звернути увагу на розкриття С. Єфремовим особистих емоцій, на його самохарактеристики і самооцінки, на спостереження за побутом і обивательським життям через призму духовної освіти і християнського виховання.

Метою нашої статті є дослідити систему моральних принципів, які визначили внутрішній світ С. Єфремова і його погляди щодо неминучих наслідків більшовицької людиноненависницької політики на духовність українського суспільства.

«Всі ми пережили й переживаємо – знущання, утиски, голод, зрадництво, хамство, страшенне приниження й спустошення духа» [1, с. 189] – так охарактеризував у своїх щоденниках С. Єфремов наслідки діяльності комуністичної влади в Україні протягом кількох років, що призвело до масового розчарування, депресії, зневіри, тривоги, ненависті, безвиході і щоденної загрози життю. Такі обставини стали причиною пильної уваги С.Єфремова до фактів, які свідчили про тотальну деморалізацію суспільства і упевнили автора щоденників у потребі утверджувати в зневірених і зміцнювати в собі морально-етичні цінності, аби не потрапити в отару збайдужілих до всього обивателів. Про власні моральні переконання С. Єфремов згадує у щоденниках скупко, лаконічно, даючи короткі самохарактеристики з приводу багатьох неприємних для себе випадків і ситуацій. Перш за все помічаємо його глибоку вимогливість до самого себе, самокритичність, невдоволення результатами роботи. Він шкодує, що не може абстрагуватись від реальності, сконцентруватись тільки на роботі в той час, коли дріб'язкові клопоти «мов курявою окривають життя, забирають час, розбивають увагу, одтягають од роботи» [1, с. 70].

Як людину відому і шановану в наукових колах, С. Єфремова анітрохи не тішать, швидше обтяжують, «перші ролі» на різних зібраннях, здебільшого він «волів би завжди сидіти в куточку та слухати інших, а не самому говорити» [1, с. 74]. Не зовсім комфортно почувається автор щоденників у протистоянні голодові, злодіям, снігові, морозу тощо, він досить часто мимохідь говорить про особисті неприємності – непорядну хатню робітницю, грабіжників у власній оселі, про те, що його обікрали на пошті, про переродження знайомих тощо – і зрозуміло, що саме такі випадки серед всього іншого були причиною постійного нервового напруження, психологічного виснаження, фізичного спустошення на тлі очікування чергових прикростей і стресів. «Сама втома, безкінечна втома...» [1, с. 90], – занотовує С. Єфремов після згадки «десять робот роблю разом» [1, с. 90]. «Зле бути ученим двірником» [1, с. 95], – гірко жартує він далі, коментуючи мало не щоденну дилему: наукова праця чи відкидання снігу і лагодження замерзлих труб.

Подекуди С. Єфремов говорить про занепад сил, загрозу наукової та фізичної інвалідності внаслідок трагічних метаморфоз у суспільстві: «Страшні роки, роки німування та поголовного зрадництва, даром не минули, а даються взнаки психічною депресією. Звичайно, це помилка. Досить було б одного подиху волі, щоб воскресла знов і давня енергія, й завзяття. Питання в тому тільки, чи діждусь того подиху я особисто. Так не хотілося б померти в цьому темному-претемному льоху, яким видається мені теперішній час» [1, с. 178].

Чи не найхарактернішим моральним принципом для С. Єфремова була виняткова чесність, правдивість, непідкупність навіть тоді, коли це неминуче гарантувало великі неприємності, включаючи й репресії. Почувши від А. Кримського, що ним незадоволені «там», бо він, мовляв, не виявляє ані найменшої прихильності до нової влади, автор щоденників занотовує: «І тому я радий, бо перестав би поважати себе, якби там були з мене задоволені» [1, с. 184]. Далекий від пози і помпезності («не люблю я оцих урочистих промов» [1, с. 215]), принциповий у питаннях етики, С. Єфремов записує враження від розмови з високим чиновником і свою позицію щодо запрошення до співпраці: «працювати можу і хочу, а підробляти і шукати ласки – ні» [1, с. 265]. На вимогу представників влади «спростувати раніш ним писане» С. Єфремов відповідає однозначно: «...каяття од мене не дочекаються» [1, с. 349].

Неприйнятним було для Сергія Олександровича вшановувати людину, яка, на його переконання, цієї пошани не заслуговувала, бо мала заплямовану репутацію («...я все одно участі в шануванні людини, якої не поважаю, не брав би...» [1, с.398]), а наукова послідовність і самоповага часто змушували його йти на відкритий конфлікт із радянськими цензорами і депеушниками, ігнорувати їхні вимоги про вилучення із наукових збірників Академії праць заборонених авторів: «Нехай конфіскує потім. Коли скандал, то хай буде скандал. Про свою заборону вони ж не опублікували, і Академія не може знати їхніх таємних наказів. Побачимо, що з того вийде!» [1, с. 453]. Захищаючи наукові традиції Академії, занотовує С. Єфремов у щоденнику згодом, «наговорив і цензорів Коганові, і ДПУ-шникові Гренерові зпересердя такого, що потім і сам був не радий... Я, кажу, маю діло з цензурою з 90-х років; бачив усяких цензорів – і розумних, і дурних, і придир, і потульних, але такої цензури, як тепер, воістину ще не бувало...» [1. С. 454].

Різке несприйняття викликали у С. Єфремова безсоромність, дикунство, розпуста, які він помічає мало не на кожному кроці. Серед найяскравіших зафіксованих ним вуличних сценوک звертають на себе увагу ситуації, коли «юні піонери» затюкують і освістують стареньку пані з собачкою на мотузці; коли на київських вулицях з'являються люди в «адамових убраннях» з гаслами «Долой стыд!»; коли просто посеред вулиці вдень і вночі убивають і грабують; коли юні екскурсанти в музеях справляють природні потреби; коли «... за десятку кожне продасть другого, обшахраїть, обмане, збреше. А тим часом на цих продавцях, шахраях, обманниках і брехунах думають соціалістичний лад будувати! Мало того: самі їх деморалізують, розбещують, потурають найгіршим інстинктам... От у чому жах нашої сучасності. Людині з совістю, з пошаною до людини, з довірливістю до слова людського – нема місця серед тієї брехливої здеморалізованої вкрай отари...» [1, с. 743]. А зразком і лідером нової комуністичної моралі є червона Москва – сучасний Вавилон: «Матюки висять у повітрі, матюкають усі де попадає. В трамваях мало не на очах у публіки полові акти відбуваються. Ніхто нічому не вірить і шукає тільки прибутку. Насамперед не вірять самі большевики, навіть ті, що найвищі посади займають... І Москва відповідно розцінює ситуацію: жере, пиячить, курвить, а на все інше цинічно плює» [1, с. 451].

Себе і свою родину С. Єфремов відчуває «анахронізмом, негодящим до сучасного життя» [1, с. 743], він часто згадує про масовий характер серед людей душевного травматизму і самогубств. У таких умовах відроджують світлі спогади про минуле,

короткочасну втіху приносять зустрічі зі знайомими з попереднього життя, які тяжко бідують, жебрають, занепадають тілом і духом. На думку автора щоденників, між його поколінням і сучасними господарями життя «ріжниця та, що у нас лозунги були в серці, в свідомості, а тепер – тільки на стінах, на плакатах та прапорах. А серця – холодні» [1, с. 284].

Прикро С. Єфремову, що люди збайдужіли, мовчки сприймають всі абсурдні впровадження більшовиків, вдосконалюються у мистецтві фальші, лицемірства, аби вижити, стали недовірливі, залякані, брутальні. Такі взаємини, з гіркотою зауважує автор щоденників, стали звичними навіть у родині, коли дочка бажає у сварці татові найтяжчого каліцтва, а чоловік (особливо комуніст з револьвером) безкарно тероризує і вбиває дружину: «Соціальне гниття йде шпарким ходом. Перше чоловік міг викликати до себе жінку через поліцію, етапом: для цього вже потрібно було деякі формальності. Для револьвера ж і просто насильства і цих формальностей не треба. Стан «визволеної» жінки став ще гірший. Легкість шлюбу й розлуки тільки допомагає ще більшому поневоленню слабшої сторони і більшому спідленню дужчої. Особливо гарні ці «визволителі», що з револьверами ганяють за безборонною жінкою, не милуючи і соронніх» [1, с. 663].

На тлі такої реальності і морального занепаду суспільства внутрішній стан С. Єфремова, зрозуміло, був важкий, хоч і стоїчний серед загального песимізму. Систематична робота стала для нього можливістю відволіктися від дійсності, часом йому «на згадку приходять минуле» [1, с. 284]. «Я почуваю себе опльованим, пригнобленим», – записує він у щоденник, дізнавшись із газет про виправдання на суді убивці Симона Петлюри. Гнітюча втома відчувається у його згадці про насолоду читати талановиту книжку просто так, не для роботи: «Як я зголоднів на хорошу культурну книжку, яку читаєш просто без тенденцій, мовляв – аби навіщось використати. Який би я був щасливий, коли б міг так читати, не дбаючи про вжиток, як колись давно-давно читав!» [1, с. 579].

«Радіти розучився» [1, с. 759], «коли вертаєшся додому, то перша думка – що трапилось недоброго» [1, с. 774], «загинеш на рік раніше чи пізніше – хіба не все одно?» [1, с. 775] – такі й подібні до них думки все частіше висловлює С. Єфремов у 1929 році, за кілька місяців до арешту, а за два тижні до катастрофи записує: «Як той Дзвонарь Мордовцева дзвонив я по душах багатьох людей, а от по найближчому другові (Євгенові Чикаленку – Г. К.) не доведеться... А хто по моїй грішній душі задзвонить?» [1, с. 777].

Спокійна приреченість, внутрішня непохитність («навролишки я не стану, каятись не буду» [1, с. 710]), рішуча налаштованість прийняти від життя будь-які удари, відчуття становища «цькованого звіра» – настроєві домінанти записів С. Єфремова останніх місяців ведення щоденника: «Цілий вік віддати літературі, щоб на старість зацікавити – о, вони добре знають, куди влучити. Але хоч і як це тяжко – а витерплю і таке знуцання. Коли треба буде – то й зацікавлю, піду чоботи латати, а себе не зречуся» [1, с. 725]. Передчуття близької катастрофи не полишало С. Єфремова до фатального дня арешту 21 липня 1929 року, напередодні якого він зробив останній запис і згадав про те, що «несподівано для себе їздив на Шевченкову могилу» [1, с. 778], ніби прощаючись із справою свого життя і знаючи, що його доля – це доля «людей, рокованих на страту в цьому найкращому з усіх можливих світів» [1, с. 767].

Про психологічний стан С. Єфремова свідчать і часто вживані ним у текстах щоденників крилаті вислови зі Святого писання, які були не тільки елементом його духовної юнацької освіти, а й моральним імперативом усього життя. У час тотального войовничого безбожництва, плундрування храмів і наруги над загальнолюдськими цінностями, закоріненими у християнстві, такі біблійні фрази й характеристики були особливо символічними, бо показували прірву між позачасовою людською мораллю і агресивною ідеологією атеїстів із партії більшовиків. Наприклад, згадуючи про скорочення штатів Академії, «чистку» серед студентів в університетах, С. Єфремов називає цей процес

«ізбієнієм младенців» [1, с. 150], а про чиновних негідників гірко зауважує: «Такових бо єсть царствіє теперечки» [1, с. 142]. Говорячи про свою відразу до керівних посад, автор щоденника наголошує, що був би радий, «коли б усяка адміністративно-репрезентативна чаша йшла мимо мене» [1, с. 202]. Свою підневільну щоденну працю він називає роботою єгипетською [1, с. 322], цензурний нагляд – «омофором совітських владик» [1, с. 329], можновладців-сучасників – «гробами повапленими» [1, с. 438], а запопадливих комуністів – «правовірними синами більшовицької церкви» [1, с. 542]. Бажання відійти від адміністративної роботи і працювати тільки над літературними дослідженнями С. Єфремов мотивує тим, що «книга не зрадить і юдиним поцілунком не обдарує» [1, с. 583], а про складення своїх академічних повноважень з полегшенням записує: «...зміг нарешті отрусити порох з ніг моїх» [1, с. 654]. Про політичні дискусії між комуністами С. Єфремов згадує іронічно, в насмішкуватому тоні: «Промовці кадили, кадили без числа і совісти, не оглядаючись», «ортодоксальні большевики»... «звуть себе лєнінцями й побивають одні одних текстами з св. письма, чи то пак творів Лєніна» [1, с. 544].

Чимало в записах С. Єфремова є приказок, фразеологізмів, які свідчать як про високу культуру, так і про невичерпне почуття гумору, іронічне ставлення до реальності. Різні ситуації, випадки із життя, побутові халепи він характеризує по-народному чітко і дотепно: «мінати шило на швайку» (про можливе повернення В. Винниченка в Україну), «дальше едешь – тише будешь» (перезфразоване з «тише едешь – дальше будешь» про методи більшовицького впливу на особистість), «по шерсті кличка» (про відповідність прізвища Баран натурі чиновника), «чого ви, пранці, розсвербілися?» (про примусову студентську патріотичну маніфестацію) «насіпати на хвіст солі» (про намір покарати лайливого професора) тощо. Часом С. Єфремов, характеризуючи людину чи ситуацію, влучно згадує арабські прислів'я від А. Кримського – «хто має хатку зі скла, тому не треба гратися камінцями», «батько в нього часник, мати цибуля, то звідки йому набратися пахощів?» та інші.

Висновки. Увага до особистісного аспекту в щоденникових записах С. Єфремова дає можливість переконатись у тому, що автор – особистість із найвищими моральними якостями, яка за жодних умов не змирилась з кричущими фактами і явищами брехні, жорстокості, підступності тощо, котрі в обставинах більшовицького терору стали моторошною буденністю, скалічивши мільйони людських душ. Політика ненависті, насильства, зневаги до людяності і милосердя, був переконаний С. Єфремов, спричинила небачену за масштабами деморалізацію суспільства, процвітання злочинності, втрату християнських цінностей і народних етичних законів. Незважаючи на фізичну втому, психологічне виснаження, пригнічений обставинами емоційний стан, публіцист, як свідчать записи, не втрачає внутрішньої стійкості, співчуття до сучасника, здатності об'єктивно-критично оцінювати суспільні настрої і характеризувати окремих персон, викривати більшовицькі злочини, демонструє силу духу і категоричне несприйняття «системи, на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої» [1, с. 91].

Список літератури

1. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.